

1. TEKKELOOD

Haldjate tekkimist, selle põhjuslikkust ja tagajärgi selgitavad rahvajutud ja usundilised kujutelmad on sajandeid olnud erinevate tõlgenduste keskmes. Need narratiivid lahendavad suuri probleeme nagu elu ja surm, hea ja kurja kokkupuuteala, soov oleviku ja mineviku seaduspärasuste najal mõista toimuvat ja oma kogemusi, teistsuguste maailmade saladuste lahendamine ning selle üle mõtisklemine.

Selle raamatu müütiliste tegelastega juttudes on need probleemid lahendamisel, üldistusena jääb teksti taha tõdemus, et maailm on kirev ja avaldab ennast ootamatul kujul, et korraga eksisteerib toimuva ja oleva kohta mitmeid seisukohti. Ka üldistavad rahvalikud väited ja tõdemused, et ühes sfääris olemasolevale leidub vaste teises sfääris, leiavad vetehaldjate näitel erinevad narratiivsed ja uskumuslikud lahendused. Rõhutan siinjuures subjektiivsuse tähtsust: jutustajate vaated on nüansseeritud ja mitmekülgsed, vaatamata narratiivi üldskeemile.

Kuna haldjatekstidest suurem osa tuleb vaatlusele teises osas, siis tekkelugude juurde naaseme uuesti. Ent vanade uskumuste ümberkujundamine aastasade jooksul kristliku religiooni ja muutuvate teadmiste mõjul on jälgitav 19. ja 20. sajandi allikate põhjal. Neis ilmneb nt veekoletiste taandumine (nt Stone 2021, Scribner 2020), hippokampuse-laadsete olendite unustusse vajumine ja pehmema iseloomuga müütiliste olendite rohkus uuemates fikseeringutes. Tigidad karistavad vaimud on asendunud oma sfääris tegutsevate salapärase olenditega, kellega kontakti saamine huvitab osa inimesi sügavalt. Taandub ka mudel uppunust kui veekogus peituvast vaimust, kelle eesmärgiks on meelitada inimesi veekogusse ja uputada neid seal uute veelendite tekkimiseks (vrd Lehr 2013).

Selle kõite olendid esindavad erinevaid seletusmudeleid ja harilikult on igas alaliigis omakorda käibel üheaegselt mitmed seletused. Iga valdkonna haldjate kohta on sama motiivi mugandatud konkreetsele sfäärile, ja nii on toimunud ka siin.

Piiblist ja piiblikirjandusest lähtub motiiv Luciferi vastuhakust jumalale ja sõjast taevas. Haldjad ja kurat said alguse langenud inglitest, kes visati taevast alla. Vette langenud inglitest said vees elutsevad haldjad, kelle eluruumiks jäi vesi. Motiiv on leidnud tõlgendamist erinevate folkloristika koolkondade poolt (Kirkpatrick 1988; Belova 2004; Badalanova Geller 1994, 2008, 2011, 2017; Boganeva 2010; Petruhhin 2013; Belova & Kabakova; Vélius 1987; Nidich 2018), tekstid pole pikad ega detailsed. Euroopa rahvaste folklooris seletatakse haldjate olemust selle fakti mõjul tihti deemonlikuna, osutatakse apogrüüfidele, 11.-12. sajandi kroonikatele ja usulistele tekstidele, 14. sajandist pärit versioonidele, erinevatele kirjakohtadele Piiblis ja evangeeliumites ja nende rahvalikele seletustele (Tolstoi 1995, Petruhhin 2013, Belova & Petruhhin 2012, Lehr 1988), seostamistele deemonite ja kuradiga (vt Kabakova 2014: 226). Esineb ka etioloogilise dualistlike loomismüü-

tide motiiv kahest vennast – jumal ja kurat, hea ja halva esindaja ning nende omavahelisest jõukatsumisest (Badalanova Geller 2008; Kuznetsova 1998; Belova & Petruhhin 2012; Kõiva & Boganeva 2020; Konakov 2015; Toidybekova 2007), mille käigus luuakse maa, vesi ja elusolendid.

Vetehaldjad ja näkke seostati slaavi kultuuri- ja teadusruumis ka uppunute-ga, millele osutas osa nimetusi (utopec, utopil'ec, Valentsova 2018). Püüd inimesi uputada on paljude rahvusrühmade jutumotiiv, eendub 20. sajandi alguse tõlgen-dustes (ka Oskar Looritsa lähenemisviisis)¹. Levkyevskaja (1995: 392), toob esile juhtumid, kus veevaimu kohta öeldakse vampiir, surnu või samastatakse sarnaselt poolakatega kuradi või patuste inimestega, kes kannavad vees karistust. Vette visatud mässuliste inglite motiiv on tuntud paljude maailma rahvaste folklooris (slaavi traditsioonidest vene, valgevene, poola jt rahvausundis, vt Lehr 2012; Lehr 1988; Zelenin 1916: 188, soome-ugrilastel, nt Toidybekova 2007).

Vaaraoraha teket seletatakse Piibli abil (2 Mo 14: 1-31): Moosesele ja ta rah-vale järgnenud vaaraosõdalased muutusid inimese torso ja kalasabaga olenditeks. Nad ujuvad vaaraod otsides meres ringi ja saavad oma inimkuju tagasi viimse-lpäeval. Eesti traditsiooni seletusmudelite kohaselt tekkisid vaaraosõdalastest veel hülged, kalaliigid, linnud, vaalad, merineitsi, ka mõne etnilise rühma (mustlased) formeerumine ja identiteet (juudid) on seotud selle motiivi arendustega (Boganeva & Kõiva 2020; Loorits 1935).

Ka teistes narratiivides on vaatluse all hea ja kurja, inimeste ja teiste olendite vahekorrad ja maailma ehitus. Kalade kaitsja esineb antropomorfse ja zoomorfsena: inimese või kala kujul. Uskumuste kohaselt on igal kalaliigil oma peremees, kes on enamasti suurem kui tavaline kala ja nõuab erilist kohtlemist. Osa folklooritekstidest kinnitab, et kalakujuliste liigikaitsjate on koht vetehaldja karjas, st nad on vees elavad loomad, karja liikmed ja kuuluvad hierarhias haldajatest madalamal. Tihti esineb kalahaldjas haugina (Toidybekova 2007; Tuchkova *et al.* 2007; Belova & Kabakova 2014), kuid ka teiste suurte kaladena ning omab ühismotiive nii Piibli kui eepilise ainestikuga.

Merekarja ja -hobuste tekkeviisi ei seletata, tegemist on merest (koos karjusega) kaldale tulnud hea piimaanniga ja sinist või halli värvi lehmadega, kes enamasti pöörduvad kindla aja möödudes tagasi vette, samuti hobused. Sama juhtub kaldale jäänud tütarlapsest karjusega, kes neiuna abiellub inimesega, kuid siiski pöördub oma päritolust kuuldes või muul põhjusel tagasi vette.

Kotermanni, vanemate puu-, paadi- ehk ehitushaldjate moodsama esindaja funktsioon on laeva ja selle meremeeste kaitsmine ning ohu eest hoiatamine. Tema tekkeviiside rahvapärased seletused on taas erinevad ja kohtame mitmeid erijooni: pärimuse kohaselt on tegemist jumala loodud kaitsevaimu, ingli, üksikjuhtudel tondi,

¹ Samas on selge, et usundi- ja mütoloogia uurimine on liikunud suurte sammudega edasi ning just piirkondlike analüüside ja tekstiväljaannete lisandumine annab võimaluse näha rohkem värve ja varjundeid.

trolliga. Kotermanni isetekkeliste variantide kõrval (laeva masti alla paigutatud kolm emapuu laastu) on teistsugune algupära, milles laeva omanik või kapten kannab laastu põues kuni laeva valmimiseni ja haub kotermanni välja. Muudest müütilistest seletustest on huvitavam kotermanni teke kukemunast.

Siiski eksisteerib selle kõrval improvisatsioone ja sarnaseid motiive leidub muinasjuttudes ja teistes jutuliikides: Motiivid liiguvad erinevate rahvaluule liikide vahel, nt etioloogiate ja rahvalaulude ristumiskohal paikneb motiiv mehetapjast, kes hädaga läheb vette kalaks.